

kontroli kompletności materiałów sprawozdawczych. W związku z tym wydaje się konieczne przeprowadzenie aktualizacji tych rejestrów przez aparat Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

3. Z uwagi na stosunkowo niski poziom sprawozdań statystycznych opracowywanych przez terenowe agendy niektórych organizacji społecznych, wydaje się konieczne wzmo-

żenie kontroli w tym zakresie. Kontrolę taką winny przeprowadzić instytucje udzielające dotacji poszczególnym organizacjom społecznym (a więc ministerstwa i urzędy centralne oraz wydziały finansowe prezydentów rad narodowych), a w zakresie stowarzyszeń niedotowanych kontrolę powinny przeprowadzić zarządy główne poszczególnych organizacji oraz urzędy spraw wewnętrznych.

Marian Gajewski

Liczba i wiek miast polskich

Dotychczasowe opracowania tego tematu, wcale liczne i bogate treściowo, dotyczą z zasady pewnych okresów dziejowych lub pewnych regionów i pozostawiają jeszcze niewielkie białe plamy na mapie lub pewne luki czasowe, zwłaszcza jeśli chodzi o czasy ostatnie.

Dopiero monograficzna publikacja Ossolineum „Miasta polskie w tysiącleciu”, wydana w latach 1965—1967, w stopniu prawie całkowitym zaspokaja tę potrzebę.

Artykuł niniejszy, opierając się na danych zawartych w tym dziele, korzysta jednak i z innych uzupełniających źródeł dla uzyskania możliwie pełnego obrazu liczby i wieku miast w granicach PRL.

Zacząć należy od krótkich wyjaśnień lub raczej przypomnień charakteru zasadniczego.

Początki naszych miast sięgają VIII wieku. Rządzili się one nie pisanym, ale wyraźnie sformowanym polskim prawem zwyczajowym.

Prawo niemieckie (magdeburskie i lubeckie, a w spolszczonej formie chełmińskie i średzkie), stosowane u nas od początku XIII wieku, nie było jedyną obcą formą prawa miejskiego, na której się wzorowano; równocześnie np. na Dolnym Śląsku stosowano prawo flamandzkie, a w Małopolsce — włoskie.

Prawo niemieckie było wzorowane na flamandzkim i północno-włoskim.

Prawo obce w XIII i XIV w. zastosowano do miast już z dawna istniejących, których organizacja, jak wspomniano wyżej, opierała się o rodzime formy prawno-zwyczajowe.

Zakładanie miast naprawdę nowych (powstałych ze wsi lub crudo radice — na surowym korzeniu) następowało dopiero w późniejszych wiekach.

Do XV w. odbywała się więc zamiana form prawnych rodzimych na obce, bardziej odpowiadające zmienionym warunkom społecznym, gospodarczym i politycznym. W następnych wiekach miasta stały się, w rękach magnatów świeckich i duchownych, instrumentem (obok eksploatacji wsi) powiększania dochodów osobistych i wpływów, ale bardzo często ich erylowanie nie było uzasadnione wobec ogólnej słabości gospodarczej kraju, powodowanej przez rządy tychże magnatów.

W okresie XVI — XVIII w. następuje ilościowa „nadprodukcja” miast; z załączonych zestawień widać, że nie wytrzymały one jednak próby czasu.

W okresie zaborów (oprócz zaboru pruskiego) nastąpiła wielka redukcja liczby miast: w b. Galicji były one degradowane do rzędu miasteczek lub skreślane z listy przez przepisy o samorządzie, a w b. Królestwie Polskim znoszono je już od czasów Księstwa Warszawskiego lub od 1869 r. zamieniano masowo na osady, często z przyczyn politycznych (za udział w Powstaniu Styczniowym).

Mimo postępującej w drugim pięćdziesięcioleciu XIX w. industrializacji nadawano w zaborze pruskim (na Górnym Śląsku) i rosyjskim prawa miejskie wielu dużym ośrodkom uprzemysłowionym i zurbanizowanym z wielkim opóźnieniem, a większa ich część została miastami dopiero po wskrzeszeniu państwowości polskiej. Dokładniejsze omówienie tych faktów znajdzie Czytelnik w pracy niżej podpisanego: „Zmiany administracyjne miast i osiedli 1918—1963” GUS 1964.

Dzieje naszych miast są równie burzliwe, jak dzieje kraju. Miasta powstawały i upadały, malały i czasem znikwały z mapy. Niektórym nadawano prawa miejskie parokrotnie, niektóre traciły je legalnie, niektóre faktycznie ze względów gospodarczych i zmiany szlaków handlowych, z powodu zniszczeń wojennych, pożarów i epidemii.

Podane niżej zestawienia dotyczą miejscowości, które były lub są miastami jedynie według prawa pisanego, a więc od początku XIII wieku.

Ustalenie w stopniu, na jaki pozwala obecny stan badań, daty otrzymania praw przez każde z istniejących obecnie miast umożliwia sporządzenie zestawienia charakteryzującego ich wiek.

Spośród 891 miast (osiedli) według stanu w dniu 1 I 1967 r. otrzymały prawa miejskie po raz pierwszy w wieku:

XIII	— 231	jednostki	25,8%
XIV	— 220	„	24,8%
XV	— 110	„	12,3%
XVI	— 56	„	6,3%
XVII	— 36	„	4,0%
XVIII	— 27	„	3,0%
XIX	— 18	„	2,1%
1918—1939	— 19	„	2,1%
1945—1967	— 174	„	19,5%

W latach 1918—1939 nadano prawa miejskie ogółem 126 miejscowościom (w tym 4 na ziemiach zachodnich i północnych) — w 107 przypadkach było to faktycznie tylko przywrócenie praw odebranych przez zaborców.

Analogicznie w okresie 1945—1967 nadano prawa ogółem 234 jednostkom (w tym 82 na ziemiach zachodnich i północnych), ale w 60 przypadkach było to ich przywrócenie.

Do miejscowości, które w ciągu wieków otrzymały prawa miejskie, a obecnie miastami nie są, czyli do byłych miast zaliczono: posiadające w swoim czasie pełne prawa, posiadające prawa niepełne, czyli tzw. miejscowości targowe, efermerydy i nieudane lokacje, czyli miasta o b. krótkim okresie trwania oraz włączone do innych. Utraciły one prawa legalnie lub nielegalnie, bardzo często nie można ustalić kiedy. Wśród włączonych do innych miast w następnych latach lub wiekach znajdują się jurydyki (iurisdictiones), czyli małe miasta zakładane przez szlachtę i magnatów przy już istniejących.

W poniższej tabelicy podano liczbę byłych miast według wieku ich powstawania; oddzielnie te, które są nadal samodzielnymi miejscowościami (przeważnie siedzibami prezydentów gromadzkich rad narodowych) oraz te, które włączono do miast istniejących obecnie.

Tabl. 1

Data założenia miasta	Byłe miasta		
	razem	samodzielne	włączone
Ogółem	782	641	141
XIII	55	48	7
XIV	122	114	8
XV	147	137	10
XVI	158	145	13
XVII	94	46	48
XVIII	140	119	21
XIX	15	12	3
1918—1939	4	—	4
1945—1967	14	—	14
Bez daty	33	20	13

Więcej niż połowa byłych samodzielnych miast liczy obecnie 1000 do 4000 mieszkańców — reszta poniżej tysiąca.

Dodając liczbę obecnych miast do liczby byłych miast samodzielnych otrzymujemy obraz urbanizacji kraju w czasie.

Tabl. 2.

Data założenia miasta	Miasta		
	razem	obecne	byłe
Ogółem	1532	891	641
XIII	279	231	48
XIV	334	220	114
XV	247	110	137
XVI	201	56	145
XVII	82	36	46
XVIII	146	27	119
XIX	30	18	12
1918—1939	19	19	—
1945—1967	174	174	—
Bez daty	20	—	20

Po zsumowaniu widzimy, że na naszych ziemiach w obecnych granicach, prawa miejskie otrzymało 1673 miejscowości, z których 141 zostało włączonych do miast istniejących, 641 obecnie nie ma praw, a 891 — posiada je.

Liczba miast włączonych do innych według województw:

białostockie	3	olsztyńskie	0
bydgoskie	3	opolskie	2
gdańskie	6	poznańskie	15
katowickie	10	rzeszowskie	1
kieleckie	4	szczecińskie	3
koszalińskie	0	warszawskie	35
krakowskie	6	wrocławskie	6
lubelskie	42	zielonogórskie	1
łódzkie	4	razem	141

Wśród miast włączonych znajdują się jurydyki, np. w województwie lubelskim — 40 jurydyk m. Lublina, w poznańskim — 10 jurydyk m. Poznań, w warszawskim — 31 jurydyk m. Warszawy.

Odpowiedź na pytanie: kiedy miasta traciły prawa musi być — z braku danych dla pewnej ich części — mniej dokładna, niż na pytanie: kiedy je uzyskały. Niżej zamieszczone zestawienie podaje liczby przybliżone — umożliwiają one jednak zorientowanie się w proporcjach. Wyjaśnić przy tym należy, że w XIV—XV w. przeważają włączenia miast; w XVI—XVII w. — przede wszystkim nieudane lokacje; w XVIII w. — nieudane lokacje, efemerydy i zniesienia jurydyk.

Prawdziwym likwidatorem nadmiaru liczby miast powstałych w poprzednich stuleciach i ostatecznym ich upadkiem w tym czasie jest wiek XIX, a ściślej okres zaborów do 1914 r.

Dla tego też wieku mamy stosunkowo najwięcej dokładnych dat dotyczących tego procesu.

Liczba miast tracących prawa i włączonych do innych według wieku (okresu):

XIV	— 2	XIX	— 366
XV	— 11	1918 — 1939	— 43
XVI	— 46	1945 — 1967	— 81
XVII	— 42	Razem	782
XVIII	— 191		

Na podstawie zamieszczonych wyżej zestawień i obliczeń można zaproponować próbę bilansu, wyjaśniając, że dane dla XVII, XVIII i XIX w. są tylko szacunkowe i chociaż korespondują z poprzednimi i następnymi możliwie dokładnymi — mogą być traktowane jedynie jako orientacyjne.

Na ziemiach naszych w obecnych granicach było miast w końcu wieku lub w danym roku:

XIII	— 286	XVIII	— 991
XIV	— 626	dn. 30 6 1915	— 658
XV	— 872	dn. 1 9 1939	— 751
XVI	— 1040	dn. 1 1 1967	— 891
XVII	— 866		

Zamieszczona na str. 4 okładki tablica informuje o liczbie miast i byłych miast wraz z włączonymi do innych oraz bez nich (w ostatniej rubryce) według czasu otrzymania praw miejskich, w każdym województwie.

Miasta wydzielone z województw: Warszawa, Kraków, Łódź, Poznań i Wrocław włączono do województw otaczających te miasta (dotyczy to również pozostałych tablic).

Panuje przeświadczenie, że b. zabór pruski jest najbardziej zurbanizowany, że ma najgęstszą sieć miast. Jest to słuszne, jeśli liczy się tylko miejscowości posiadające prawa miejskie obecnie. Wynika to z historycznego faktu, że w b. zaborze pruskim odbierano prawa w stosunkowo nielicznych przypadkach, i że wskutek tego na obszarach tych zachowała się duża liczba małych miast.

W b. zaborach austriackim, a zwłaszcza rosyjskim, było odwrotnie.

Jeżeli jednak uwzględnimy pełną liczbę zarówno miejscowości posiadających prawa miejskie, jak i te, które zostały ich pozbawione (bardzo często przypadkowo i bez uzasadnienia gospodarczego), to otrzymamy obraz przedstawiony w załączonej tablicy.

Tabl. 3

Zabór ^a	Powierzchnia		Miasta obecne			Miasta byłe			Razem miasta i byłe miasta		
	w km ²	w %	w liczbach bezwzględnych	w %	na 1 miasto przypada km ²	w liczbach bezwzględnych	w %	na 1 miasto przypada km ²	w liczbach bezwzględnych	w %	na 1 miasto przypada km ²
Ogółem	311730	100,0	891	100,0	350	641	100,0	486	1532	100,0	203
Pruski	147293	47,2	508	57,0	290	142	22,1	1039	650	42,4	227
Rosyjski	131427	42,2	281	31,5	468	402	62,7	327	683	44,6	192
Austriacki	33010	10,6	102	11,5	323	97	15,1	340	199	13,0	166

^a W granicach z 1914 r.

Na dzień 31 XII 1966 r. było 366 miejscowości posiadających prawa miejskie (do 5 tys.), a byłych miast tej wielkości 641 (jedno ponad 5 tys.); z czego do tysiąca mieszkańców — 316, ponad tysiąc — 325.

Byłe miasta liczące ponad 3000 mieszkańców:

woj. białostockie	— Czyżew	— 3103
woj. kieleckie	— Radoszyce	— 3190
	— Wąchock	— 3803
	— Wierzbica	— 3527
woj. krakowskie	— Czarny Dunajec	— 3109
	— Milówka	— 3363
	— Skała	— 3749
woj. lubelskie	— Piaski	— 3053
woj. łódzkie	— Działoszyn	— 4124
woj. rzeszowskie	— Boguchwała	— 3300
	— Czudec	— 3019
	— Domaradz	— 3543
	— Izdebski	— 3463
	— Jodłowa	— 4492
	— Korczyn	— 4467
	— Pruchnik	— 3091
	— Oleszyca	— 3466
	— Zolynia	— 4701
woj. warszawskie	— Myszyniec	— 3296
	— Raszyn	— 5063

O stosunku liczby jednostek miejskich do powierzchni kraju poszczególnych województw, czyli o gęstości sieci miejskiej informuje poniższa tablica:

Tabl. 4

Województwa	Powierzchnia w km ²	Liczba miast obecnych	Na 1 miasto przypada km ²	Liczba miast i byłych miast	Na jednostkę przypada km ²
Polska	311730	891	350	1552	203
Białostockie	23146	36	643	82	282
Bydgoskie	20794	58	358	81	257
Gdańskie	10984	32	343	33	333
Katowickie	9518	92	103	101	94
Kieleckie	19463	37	526	117	166
Koszalińskie	17974	35	514	36	500
Krakowskie	15580	55	283	88	177
Lubelskie	24829	32	775	128	194
Łódzkie	17278	41	421	104	166
Olsztyńskie	20994	39	538	54	390
Opolskie	9506	36	264	40	238
Poznańskie	26943	102	264	182	148
Rzeszowskie	18658	46	406	115	162
Szczecińskie	12677	40	317	42	302
Warszawskie	29815	70	426	152	196
Wrocławskie	19052	98	194	116	164
Zielonogórskie	14514	42	345	61	238